

Шах-наме. Книга 1

Фірдоусі Абулькасим

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

ЕПОПЕЯ ІРАНСЬКОГО НАРОДУ

Поема Абулькасима Фірдоусі «Шах-наме» має небагато аналогів у світовій літературі. За обсягом вона у кілька разів перевищує «Іліаду» і «Одіссею» Гомера разом узяті. Вона здобула таку ж популярність в іраномовному світі, як Гомерові поеми в еллінському. Грандіозність обсягу йде в парі з масштабністю подій — охоплення історії Ірану від першого міфічного шаха Кеюмарса до кінця правління династії Сасанідів в особі останнього, Єздегерда III, тобто завоювання Ірану арабами у VII столітті.

В історії літератури стало вже якоюсь закономірністю: чим геніальніший твір, тим більше ім'я його автора обростає легендами. Про обставини життя і творчості великого поета знаємо небагато. Як стверджують дослідники, ім'я Фірдоусі походить від арабського слова «Фірдаус», яке виводиться від іранського кореня «pairīdaeza», що означає «райський сад». Це — літературне ім'я, власне ж, попри різні версії, звучить Абулькасем Фірдоусі, часто з додатком «хаким» або «остад» з Туса, що по-українськи звучатиме «Абулькасим Фірдоусі Туський» (Агатангел Кримський подає його в такій транскрипції: «Абу-ль Касим Фірдоусі Туський»). Що стосується дати народження, то одні дослідники найбільш ймовірними вважають 932–934, а інші — 935–936 роки. Попри те, що учені остаточно не визначилися з датою, уряд Ірану урочисто відзначив тисячоліття від дня народження поета у 1934 році.

Що ж відомо про походження Фірдоусі, його родину, освіту? Хоча історія не зберегла імен батьків (біографи шукали відомості на батьківщині поета через століття після його смерті), достеменно відомо, що належали вони до стану хліборобів-дехканів, а це давало їм можливість почувати себе незалежними і матеріально забезпеченими. Таким дехканом, як засвідчує один із біографів поета Нізамі Самаркандський, був і сам Фірдоусі. Щодо навчання майбутнього поета, то він міг одержати непогану освіту в рідному

місті Тусі, столиці провінції Хорасан, де в цей час мешкала численна культурна еліта. Мабуть, тоді він уже писав вірші, хоч і не належав до кола придворних співців. Такий висновок роблять на тій підставі, що вірші поеми «Шах-наме» демонструють високий рівень версифікації, що неможливе без попереднього досвіду.

Що ж спонукало поета до того, що він узявся за такий грандіозний задум?

А. Кримський у статті «Шах-наме», або Іранська книга царів» пояснює це тим, що династія саманідів, яка правила в X столітті Хорасанською провінцією, прагнула бути незалежною від багдадських халіфів. Тож правитель Туса Мохаммед Абу-Мансур ібн-Абдеррезак в 957–958 роках скликав комісію у складі чотирьох мусульман-зороастрійців, щоб вона обробила новоперською прозою (ще не віршами) стародавню «Книгу іранських царів», яку в VI віці записали мовою середньоперською пехлевійською. Відколи сів на бухарському престолі емір-саманід Нур II ібн-Мансур (976–997), забажав він, щоб хтось йому переробив ту прозаїчну «Шах-наме» на поетичні вірші. За цю справу взявся молодий талановитий поет Дакікі, який дотримувався зороастрійської віри. Але цю справу перервала загибель Дакікі.

Дакікі загинув від руки раба, як гадають, за чиєюсь намовою або з ревностів, у громадській лазні, що була своєрідним клубом. Він узявся створити віршовану історію іранських владик і написав уже дві тисячі бейтів (двовіршів). Фірдоусі вирішив продовжити цей задум. Він навіть включив у свій текст тисячу бейтів попередника, але далі пішов своїм шляхом. Існує версія, про яку теж згадує А. Кримський, що Фірдоусі, якому в цей час було близько сорока років, видавав заміж дочку, і щоб дати їй достойне придане, вліз у борги, і взявся за поему «Шах-наме», намагаючись поправити своє матеріальне становище.

Перед автором постало важке завдання: зібрати якомога більше усних і письмових свідчень про давні часи: легенд, переказів, хронікальних матеріалів, про що розповідає у вступі до поеми. За свідченнями дослідників, що базуються на ліричних відступах, у яких зафіксовано різні рубежі життя поета, він приступив до втілення свого задуму у віці близько сорока років і завершив його приблизно в сімдесят, таким чином, праця тривала понад тридцять років. Утім, називають й інші терміни — 20, 25 років. Це тому, що є різні варіанти тексту: автор переробляв його, доповнював, дописував нові розділи.

Праця вимагала напруження духовних зусиль. Деякий час він був звільнений від податків, що засвідчує: у вищих колах усвідомлювали важливість його праці. Отож, 994 роком датується завершення поеми, власне першого її варіанту, бо стрімкі політичні події внесли суттєві корективи в долю поета і його твору. Того ж 994 року кочові племена захопили державу Саманідів, а в 999 р. тюрки зайняли її столицю Бухару. В країні утвердилася влада султана Махмуда Газневі.

Поет змушений був зважати на нові обставини і переробляти поему. На цей час його матеріальне становище значно погіршилося, до того ж у віці 37 років помер його син. У 1019-му році Фірдоусі за вершив другу редакцію поеми і підніс її султану Махмуду з присвятою, сподіваючись на винагороду. Він усвідомлював важливість свого твору, якому віддав так багато років життя. Однак сподівання його виявилися даремними.

Султан Махмуд не оцінив і не поцінував поеми. Чи він не усвідомив її художньої вартості, чи не сприймав політичного спрямування? Очевидно, було і перше, і друге. Агатангел Кримський у передмові до своїх перекладів фрагментів «Шах-наме» хоч і називає Махмуда «тупим, малокультурним варваром-турком», зауважує при цьому, що він розумів перську мову настільки, що

«коли Фірдоусієва панегірична посвята була Махмудові до мислі, то сама «Шах-наме» була йому з кожного погляду нецікава. Її поетичності він цінувати не міг; національний перський дух, що віє з «Шах-наме», був для турка чужим, а що в ній виспівується боротьба Ірану проти Турану, то це могло викликати в тюркові-султанові навіть простісіньку ворожнечу; далі, іранські герої-погани, прихильники Зороастрової релігії, повинні були являтися для нього, тупого фанатика-сонніта, тільки огидними; та й сам віршописець «Книги царів» Фірдоусі (він був шиїтом, а не правовірним соннітом) здавався соннітові-султанові дуже антипатичною і підозрілою людиною, — звісно, єретик. Через те Махмуд Газневідський дав Фірдоусі за піднесену «Книгу царів» такий ма лий, незначний дарунок, таку мізерну суму грошей, що 75-літній автор гірко образився на таку мізерію. Він покинув негостинну Газну та й написав на султана ущипливу сатиру, де радив вінценосцеві боятися блискавичного поетового вірша...».

Чи справді Фірдоусі був у Газні і чи мав він розмову з султаном з приводу поеми «Шах-наме»? Думки вчених розходяться, хоча переважає та, що такої поїздки і розмови не було, а поема могла бути передана кимсь. Бо якби така розмова була, вона була б зафіксована в чийхось свідченнях, оскільки при дворі були поети та хроністи. Але сам факт піднесення поеми султану, неприйняття її й обурення автора породив легенду, яка обросла багатьма деталями. Згідно з цією легендою, між Махмудом і Фірдоусі була домовленість, що за поему «Шах-наме» султан заплатить йому двісті тисяч золотом, але коли поет передав йому твір, то володар надіслав йому слугами у мішках ці двісті тисяч сріблом у громадську лазню, де відбувалися різні зустрічі. Коли поет побачив, що султан його обдурив, він поділив ті гроші на три частини і дві віддав слугам, які принесли мішки, а одну слугам лазні, а на султана написав сатиричний вірш. Злякавшись свого вчинку, він утік в Ірак

до приятеля, жив там деякий час і створив поему «Юсуф і Зулейха», у якій каявся за своє захоплення зороастрійством. Потім поет повернувся у рідний Тус. Зі свого боку, султан теж відчув несправедливість свого вчинку, вирішив виправити свою помилку, але було запізно...

Дослідники творчості Фірдоусі висловлюють сумнів і щодо поїздки поета в Герат, його втечі до Іраку і навіть сатиричного вірша про султана Махмуда. Зокрема щодо сатиричного вірша, то він міг бути сконструйованим із підібраних рядків «Шах-наме». З'явилися й прямі фальсифікації: при переписуванні в авторський текст вставлялися бейти, які сприймалися як сатира на султана.

Та як би не було насправді, легенда зажила власним життям і поширилася не тільки країнами Сходу, а й проникла в Європу. Про це свідчить, зокрема, чудовий вірш Генріха Гайне «Поет Фірдусі»: султан, який колись обдурив поета, заплативши йому за поему замість золота сріблом, якимось на відпочинку в саду почув пісню, яка дуже схвилювала його. Він спитав, хто автор цієї пісні, і почувши, що Фірдусі, вирішив щедро нагородити поета. І ось караван верблюдів, навантажений усяким добром (сандали, килими, блискуча зброя, ласощі, коні) подався в дорогу:

Три дні минуло, заграла зоря, —
 Столицю покинув любимець царя.
 Стяг вожака він червоний розвив
 І караван у дорогу повів.
 Восьмого дня в безупинному русі
 Мандрівники опинилися в Тусі.
 В західну браму, під крик городян,
 З шумом і гуком ввійшов караван.
 Ріг заливавсь, барабани гриміли,
 Спів тріумфальний лунав, що є сили.
 З уст подорожніх лунала хвала,

Слава гучна: «Ла ілля іль алла!»
Брамою східною в ту ж хвилину
Люди печальні несли домовину:
То Фірдоусі проводжали в ту путь,
Звідки нікого вже не вернуть.
Переклад Максима Рильського

І вже, здається, не найголовніше, був чи не був такий епізод у життєвій долі Фірдоусі, легенда мудріша від факту, бо в ній закладена глибока філософська істина: справжня слава приходить до митця переважно після його смерті. У даному випадку факт наче доповнює легенду: дочка Фірдоусі не прийняла дар султана, а віддала його на будівництво дороги з Туса до Балха.

Рік смерті Фірдоусі, як і його народження, точно не встановлено. Його датують межею між 1020–1026 роками. На могилі поета в 1934 році було збудовано мавзолей.

Та найвеличнішим пам'ятником йому стала поема «Шах-наме», що усвідомлював і сам автор, вклавши в рядки свого твору заповіт, який перегукується із «Пам'ятником» (Elegi monumentum) Горація:

Поему царів до кінця я довів,
Засіяв країну всю зернами слів.
По всій батьківщині ті підуть слова,
У них і душа моя буде жива.
Що люди руками своїми звели,
Зруйнують вітри і піщані вали,
Та віршами я збудував собі дім,
Спиняються бурі й вітри перед ним.
Сховаються цілі століття в імлі,
Та житиме книга моя на землі.
Чий розум живий і хто серцем не згас,
Мені похвалу і по смерті воздасть.

«Шах-наме» — безперечно поема владик, поема шахів. Їх у творі п'ятдесят, від міфічного Кеюмарса до історичного Єздегерда III, останнього з династії Сасанідів. Однак це не просто історія зміни шахів, не династійний ланцюг, а крізь призму царювань — історія Ірану, як вона відображена в народній пам'яті та зафіксованих джерелах, історія Ірану з охопленням різних сфер життя і різних уявлень, історія конфліктів, воєн від доісторичного періоду до середини VII століття, коли країну завоювали араби.

Для розуміння поеми дуже важливий «Вступ» до неї, у якому містяться не лише обов'язкові на той час у східних літературах прохання Божого благословення («дибаче»), уславлення пророка та владик, але також і похвала розумові, який названий найвищим господнім даром, оком душі. Доцільні у цьому контексті підрозділи про створення людини, сонця, місяця, які відображають космогонічні уявлення людей того часу. Зі вступу дізнаємося про зародження задуму твору, пошуки джерел тощо. Це справді вступ до книги, який прочиняє двері до місць, де розгортається дійство.

У процесі праці над поемою автор прагне зібрати воедино легенди, перекази, любовні історії, філософські роздуми й досягти відчуття безперервності потоку історичного руху. В науці загалом уже утвердився принцип підходу до аналізу поеми «Шах-наме», в основі якого лежить поділ на міфологічний, героїчний та історичний пласти. Водночас кожна частина «проривається» в іншу, легендарні перекази переплітаються з реальними подіями та авторським ставленням до них.

У міфологічній частині шах Зогак, якого приводить до влади див, намовивши вбити свого батька, правив тисячу років, завдавши народові багато лиха. Для підтримання сил йому потрібно було кожного дня споживати в їжу людський мозок, за чим пильно стежили двораки. Але і в цих умовах знайшлися мужні Арманак і Карманак, які щоразу рятували одного з двох юнаків, приречених на

жертву. Цікава деталь: із врятованих юнаків, які поселялися у степу і займалися скотарством, автор виводить плем'я курдів, яке справді має іранські корені.

У явно нереальних ситуаціях іноді виразно проглядається ідея, яка набуває сили філософського узагальнення. Маю на увазі, зокрема, епізод, коли кривавий тиран Зогак змушує мобедів (служителів зороастрійського культу) поширювати серед населення чутки, що він найгуманніший правитель, батько народу. Виявляється, такий знайомий нам метод пропаганди й агітації був відомий сатрапам уже тисячу років тому.

Поряд з цим у міфологічній частині розкривається процес поступового опанування людиною природних явищ, уміння виплавляти метали, виготовляти одяг, приручати тварин тощо. Боротьба зі стихіями і небезпеками уявляється як боротьба з дивами, відображаючи протиставлення вічних сил добра і зла, уособлених в образах Ормузда і Агрімана. Водночас у цих уявленнях і віруваннях звучить застереження, що розум людини, спрага пізнання і бажання має свої межі, яких ніхто не повинен порушити. Шах Джамшид, який зробив багато доброго, уявивши себе творцем світу, був за це тяжко покараний.

Міфологічну частину увінчує сюжет, коли коваль Каве піднімає повстання проти Зогака, в результаті перемоги якого на трон сів Фаридун, засновник династії кенідів.

Героїчна частина поеми відрізняється від міфологічної тим, що в основі її лежать історичні події, які з часом трансформувалися у народній пам'яті, набуваючи переважно гіперболізованого вигляду. Осердя цієї частини поеми — образ Рустама. Це наче окремий епос, текст у тексті, коли після поразки військ Сальма і Тура на Іран нападає Афрасіаб і вбиває шаха Сіявуша, Рустам мстить саме за те, що той розв'язав війну. Цей образ уособлює початок і кінець героїчного періоду. Рустам — слуга шаха, але водночас захисник

справедливості, уособленій у Сіявуші, він месник і мстить за вбивство. А.Кримський порівнював витязя Рустама при Сіявуші з Іллею Муромцем при князеві Володимирі.

Викликає інтерес епізод зустрічі Олександра Македонського (Іскандера) з брахманами, який хоч і вміщений перед власне історичною частиною поеми, має скоріше міфологічний характер. Олександр, який завоював Іран, у поемі Фірдоусі потрактований як законний володар цієї країни із династії кеянідів. У основі зустрічі лежить утопічна ідея соціальної справедливості та рівності людей, яка в різні епохи і в різних країнах супроводжувала людську мрію, але завжди залишалася недосяжною. А з іншого боку, автор називає реальні події і справжні імена державців і учених Греції та Сходу: Дарія (Дар), Филипа (Флейкус), Аристотеля (Русталіс), що свідчить про ознаки еллінізму в поетичному мисленні Фірдоусі.

В історичній частині виділяється сюжет про повстання Маздака в Ірані у VI ст., зафіксований у хроніках та художніх творах пеглевійською та перською мовами. Маздак не лише проповідував, а й прагнув втілити ідею соціальної рівності, схиляючи до цього і шаха Ірану Кубада. Фірдоусі, на відміну від багатьох авторів, не засуджує і не висміює Маздака, а зі співчуттям розповідає про трагічний кінець цього благородного, та нездійсненого наміру: син Кубада Хосров не прийняв учення Маздака, а, скликавши учених мобедів, засудив його, самого ж проповідника та його прихильників покарав жорстокою смертю.

Неможливо навіть ескізно передати багатство і багатоплановість твору Фірдоусі. І все ж годі оминати характер авторської оповіді у поемі. Передусім, тому, що в ній міфологічний та історичний пласти органічно поєднані. Автор не розділяє їх, а «довіряє» джерелам, і оповідь пливе в єдиній течії. Розрізнити їх має уже читач, але і йому зробити це нелегко, бо в міфологічному потоці присутні осколки реальних подій і навпаки — реальне не раз переходить у

сферу легендарного.

Дослідники, аналізуючи поему «Шах-наме», виділяють різні типи наративу: епічний, фольклорно-героїчний, дидактичний, лірично-сповідальний тощо, які взаємно переплетені між собою. Такий спосіб доцільний для багатопланового твору і чи не найадекватніше виражає дух відтворюваної епохи. Тут можна було би проводити типологічні паралелі між поемою Фірдоусі й епосами європейських народів епохи Середньовіччя.

Перша спроба познайомити українського читача з поемою «Шах-наме» належить видатному українському історикові-сходознавцю, письменникові і перекладачеві Агатангелу Кримському. У 1895 році на сторінках Франкового журналу «Житє і слово» було надруковано кілька розділів з поеми, що були об'єднані в одну книжку, яка вийшла в серії «Літературно-наукової бібліотеки» (Львів, 1896).

У другій половині ХХ ст. видатний український поет і перекладач Василь Мисик переклав кілька розділів поеми, які увійшли до книги його перекладів «Схід і Захід» (К., 1990).

Автор цих рядків і львівський сходознавець Ярема Полотнюк у 1960–1980-ті рр. підготували кілька добірок перських поетів, серед них і уривки з «Шах-наме» (з'явилися разом в альманасі «Сузір'я», 1980, вип.15). Сходознавчу естафету Я. Полотнюка підхопив його учень, викладач Львівського національного університету Роман Гамада. Він розгорнув широку перекладацьку діяльність, випустивши цілу низку перекладів з перської: «Перські оповідки», «Антологія перського гумору», «Іранські народні казки», книг «Весняний сад» (Багаристан) Абдуррахмана Джамі, «Витончені жарти» Убейда Закані та ін. За ці переклади він був удостоєний премії імені Максима Рильського. У Р. Гамади визрів задум взятися за переклад вершинних явищ перської літератури. Позаяк він не перекладав віршових текстів, а в багатьох творах перської

літератури проза перемежована з віршами, а я мав уже певний досвід перекладання віршів, він запросив мене до співпраці. Він перекладав прозові тексти, а для мене готував підрядкові переклади віршів з науковим коментарем (тлумачення змісту та особливостей римування, звукопису тощо). За таким принципом були підготовлені книги «Гулістан» («Трояндовий сад») та «Бустан» («Плодовий сад») Саад і (Тернопіль: Богдан, 2016).

Після виходу цих книг у Романа Гамади виникла ідея взятися за переклад епопеї Абулькасима Фірдоусі «Шах-наме».

• • •

Далі — у повній книжці «Шах-наме. Книга 1».
nashaknyga.com.ua